

פרופ' יונתן גרוסמן

## 82 הוויכוח (המפתיע) על אכילת החטאת ביום השמיני

היום השמיני למילואים דורש ניתוח מדוקדק של כל חלקיו, ורק שילובם של הפרטים השונים מעניק למכלול את פשרו המלא. למרות זאת, לא נוכל במסגרת זו לרדת לעומקם של הפרטים השונים שמשולבים בו. לפיכך, נדלג בניתוחנו על איסור טומאת אהרן ובניו (שכולם נידונים בו ככוהנים גדולים שאסורים להיטמא גם לקרוביהם), ואף על 'כתב המינוי' המחודש שניתן לאהרן, ובו זכה אהרן לדיבור ישיר אליו מבלי תיווכו של משה: "וַיְדַבֵּר ה' אֶל אֶהֱרֹן לֵאמֹר: יֵן וְשָׂכַר אֶל תְּשֻׁבַת אֶתָּה וּבְנֵיךָ אֶתְּךָ בְּבֹאֲכֶם אֶל אֹהֶל מוֹעֵד וְלֹא תִמְתּוּ חֶקֶת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם. וְלֹהֲבַדִּיל בֵּין הַקֹּדֶשׁ וּבֵין הַחֵל וּבֵין הַטְּמֵא וּבֵין הַטְּהוֹר. וּלְהוֹרֹת אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת כָּל הַחֻקִּים אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֲלֵיהֶם בְּיַד מֹשֶׁה" (י', ה-יא).

ברצוני להתמקד בקורות החלק השני של היום השמיני, המוקדש לאכילת הקורבנות על ידי הכוהנים. וגם שם, בפעם השנייה ביום זה, מופר צו ה'. ההתמקדות הגדולה בחלקו השני של הפרק במצוות אכילת הקורבנות איננה מפתיעה. כפי שראינו לאורך כל פרשת צו, אכילת הכוהנים נתפסת כהמשך תהליך ההקרבה, וכפי שראינו בימי המילואים, לכך מולאו ידיהם. אך מתאים למצוא אפוא את הכוהנים מממשים את תפקידם כאוכלי הקורבן. הרעיון פורץ באופן גלוי בדברי משה על אודות חשיבות אכילת החטאת: "כִּי קֹדֶשׁ קֹדְשִׁים הוּא וְאֶתָּה נָתַן לָכֶם לְשֵׂאת אֶת עֹון הָעֵדָה לְכַפֵּר עֲלֵיהֶם לְפָנַי ה'" (י', יז). נדון בפסוק זה להלן, אך כבר כעת ניכר ממנו שבאכילת הכוהנים – מתכפרים הבעלים, וזהו המשך תהליך הכפרה על עוון העדה.

משה עובר קורבן אחר קורבן, מאלו שהוקרבו ביום השמיני, ומוסר לכוהנים את הלכות אכילתם. תחילה מתייחס משה למנחה ומצווה את אהרן ואת אלעזר ואיתמר – "בְּנֵי הַנּוֹתְרִים" – לאכול את המנחה, וליתר דיוק, לקחת את "הַמִּנְחָה הַנּוֹתְרֵת מֵאִשֵּׁי ה'" ולאכול אותה לצד המזבח (י', יב-ג).

לאחר הציווי על המנחה מובאים דברי משה ביחס לחלק שכוהנים מקבלים מזבח השלמים שהעם הקריב. עליהם לאכול במקום טהור את חזה התנופה ואת שוק התרומה: "כִּי חֶקֶד וְחֶקֶד בְּנֵיךָ נָתַנוּ מִזִּבְחֵי שְׁלָמֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" (י', יד-טו).

והנה מגיע הסיפור לדיווח על אודות החטאת, ומתברר שאהרן ובניו שרפו את החטאת ולא אכלו את חלקם. סביר שלולא הייתה מתגלית בעיה מיוחדת בחטאת היא הייתה נזכרת עוד לפני זבח השלמים, אך דחה הכתוב את הדיון בחטאת בגלל הסיבוך שנלווה לה! תחילה מובאים דברי משה, באריכות יתירה:

"וְאֵת שְׂעִיר הַחַטָּאת דָּרַשׁ דָּרַשׁ מֹשֶׁה וְהִנֵּה שָׂרָף וַיִּקְצָף עַל אֶלְעָזָר וְעַל אִיתָמָר בְּנֵי אֶהֱרֹן הַנּוֹתְרִים לֵאמֹר.

מִדּוּעַ לֹא אָכַלְתֶּם אֶת הַחַטָּאת בְּמָקוֹם הַקֹּדֶשׁ כִּי קֹדֶשׁ קֹדְשִׁים הוּא וְאֶתָּה נָתַן לָכֶם לְשֵׂאת אֶת עֹון הָעֵדָה לְכַפֵּר עֲלֵיהֶם לְפָנַי ה'.

הֵן לֹא הוּבָא אֶת דָּמָהּ אֶל הַקֹּדֶשׁ פְּנִימָה אֲכֹל תֹּאכְלוּ אֶתָּה בַקֹּדֶשׁ כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִי"

(ויקרא י', טז-יח).

על איזו חטאת מדובר כאן? רש"י – בעקבות חז"ל – מבאר שהכוונה לחטאת שלא נזכרה עד כה בפרשתנו – חטאת הבאה בראש חודש. כזכור, לפי רש"י היום השמיני חל בראש חודש ניסן, ושעיר החטאת הוא חלק ממערכת שלמה של קורבנות מוסף שמובאת בכל ראש חודש (במדבר כ"ח, טו). גם בראשי חודשים הבהמה המובאת לחטאת היא "שְׂעִיר עִזִּים אֶחָד", וזהו "שְׂעִיר הַחַטָּאת" שדרש משה וגילה שהוא נשרף. אף שפרשנות זו אפשרית – היא קשה בפשטי המקראות. קשה להניח שהכתוב יתייחס אל "החטאת" כאל קורבן מיוחד ומובן מאליו מבלי להזכירו לפני כן. צודק גם חזקוני, שהלשון הנאמרת ביחס לחטאת שדרש משה – "וְאֶתָּה נָתַן לָכֶם לְשֵׂאת אֶת עֹון הָעֵדָה לְכַפֵּר עֲלֵיהֶם לְפָנַי ה'" (י', יז) מתאימה אף היא להגדרת קורבנות העם שהובאו ביום השמיני: "וַעֲשֵׂה אֶת קִרְבַּן הָעָם וְכַפֵּר בְּעֵדָם כַּאֲשֶׁר צִוִּה ה'" (ט, טז), ובלשונו: "ואת שעיר החטאת" – לפי הפשט הוא שנאמר בו 'קחו שעיר עזים וכו', שכאן וכאן נאמר בו כפרה" (פירושו לויקרא י', טז). זאת ועוד: כלל לא ברור שהיום השמיני חל בראש חודש (כדעת ראב"ע ועוד), כך

האם באמת – כפי שעולה מדברי ראב"ע – אהרן תלה את אי אכילתו בצערו הגדול? קשה להסתפק בכך שהרי את חלק הכוהנים מן המנחה ומזבח השלמים אכלו בני אהרן. יש להבין מדוע הסברו של אהרן קשור לאכילת חטאת דווקא.

רשב"ם בפירושו הלך בדרכו של ראב"ע אך הוסיף נימה אחרת הפותחת צוהר לקריאה שונה: "ותקראנה אותי כאלה, והיאך אוכל חטאת של קדשי קדשים ביום הזה שנתקלקל ונתערבה שמחתנו? דוגמת 'עלובה כלה שזינתה תוך חופתה'" (פירושו ל', יט).

תחילה הוא מזכיר את השמחה ש'התערבה' ובדבר זה דומה פירושו לדברי ראב"ע, אולם המשל שהוא מביא בסוף פירושו מעניק נימה חדשה לדברי אהרן. המשל על הכלה שזינתה תוך חופתה מובא בספרות חז"ל ביחס לחטא העגל שבעוד משה בהר סיני מקבל את התורה, הם כבר סרו מן הדרך. בנטייל רשב"ם משל זה הוא רומז לאחריות המוסרית שחש אהרן, אשר בעטיה הוא לא יכול לאכול מהחטאת. אין מדובר רק בצער אלא בשאלה מוסרית.

דומני שזו אכן הקריאה המתבקשת לפסוקנו. אכילת הכוהנים נתפסת כהמשך אכילת מזבח, ומדובר בחטאת שכפרת בעליה תלויה גם באכילת הכוהנים; על כן חש אהרן שביום בו דחה המזבח אותו ואת בניו מהיות כוהנים לה, הוא אינו יכול לכפר באכילתו על אחרים. אין מדובר רק בצער אישי – שבאמת לא היה יכול לעמוד מול דרישת החוק לאכילת החטאת. אהרן מעלה טיעון שקשור מהותית בעצם תפיסת האכילה ובתפקידה. אחרי מה שקרה למשפחת הכוהנים ביום זה, האומנם ראוי שהיא תעמוד כנציגה של המזבח ותכפר על בני ישראל?

מבחינה זו, שיתוף הפועל – 'לאכול' – בהתגלות כבוד ה' על המזבח ובהריגת בני אהרן (ותצא אש מלפני ה' ותאכל על המזבח) – "ותצא אש מלפני ה' ותאכל אותם" מקבלת את משמעותה המלאה. אש ה' שבאה לאכול את הקורבנות שרפה את אלו שניסו למנוע ממנה להתגלות, ומשום כך הכוהנים נמנעים מלאכול את הקורבנות כנציגיה.

בזהירות אוסיף שזיקה לשונית ממשיכה להדהד את העימות הזו שקשור בטבורו לאכילת הקורבנות. רמזתי כבר לעיל שבניסוח דברי משה נעשה שימוש כפול במילה 'נותן': "וינדבך משה אל אהרן ואל אלעזר ואל איתמר בניו הנותנים קחו את המנחה הנותנת מאשי ה' ואכלו מצות אצל המזבח" (י', יב). גם כאן, נוצר קשר מפתיע בין אכילת אש המזבח את המנחה ובין אכילתה את בני אהרן. אולם באכילת המנחה הנותנת אין ממד של כפרה על אחרים ועל כן אהרן ובניו אכלו ממנה.

שאין עוד חטאות ביום זה מלבד החטאות המיוחדות שהובאו לכבוד היום השמיני למילואים.

על פניו, הקריאה כאן פשוטה: את חטאת הכוהנים שהובאה ביום השמיני שרף אהרן מחוץ למחנה בהיתר (ט', י), כך שהחטאת שעליה נסוב כאן הדיון הוא שעיר העזים שהביאו העם כחטאת ביום השמיני. משה מגלה לתדהמתו שהכוהנים שרפו גם את החטאת הזו מחוץ למחנה, והוא 'קוצף' על אחייניו. בזכות הציטוט הארוך של דבריו, נקל לראות מדוע משה כה כועס: "פי קדש קדשים הוא ואתה נתן לךם לשאת את עון העדה לכפר עליהם לפני ה'". חששו של משה הוא מפני פגיעה בכפרת ישראל. כאמור לעיל, גם באכילת הכוהנים תלויה כפרת הבעלים.

רקע זה חשוב להבנה כדי להבין את תשובת הכוהנים. יש לשים לב שמשה – ברגישותו – מפנה את כעסו אל הבנים: "ויקצף על אלעזר ועל איתמר בני אהרן הנותנים" (י', יט). אולם, תוכן כעסו מוסב באותה המידה גם כלפי אביהם, ואכן אהרן עצמו הוא המגיב ומתערך את מעשיהם:

"וינדבך אהרן אל משה"

הן היום הקריבו את חטאתם ואת עלתם לפני ה' ותקראנה אתי פאלה

ואכלתי חטאת היום הייטב בעיני ה'.

וישמע משה וייטב בעיניו" (י', יט-כ).

פרשנויות מגוונות הוצעו בהבנת הצטדקות אהרן, וראב"ע אף הוסיף על דבריו המפורשים של אהרן שהוא אכל מעט מן החטאת וכך יצא ידי חובה לפני ששרפה:

"ותקראנה אותי כאלה – פירוש צרות או דאגות על מות הבנים, ובעבור זה לא יכולתי לאכול כל חטאת, רק אכלתי ממנה מה שייטב בעיני השם, והטעם מה שיוציאני לידי חובה"

(פירושו ל', יט).

כידוע, ראב"ע היה רודף פשט, אך הנה הגיע גם פרשן דגול זה לגבול שהצליח להכיל. באמת הקושי גדול: האומנם רק בגלל סברה אישית, שינה אהרן את הצו ולא אכל מהקורבן? ועוד מתברר מיד שסברה זו נראית טובה בעיני משה! אין זאת – טוען ראב"ע – אלא שאהרן יצא ידי חובת אכילת קורבן, אלא שהרגיש שהוא לא יכול לאכול את כולו בשל דאגות לבו ביום זה שקבר בו את שני בניו הגדולים.

אולם אם ברצוננו לקרוא את הפסוקים כפי שהם לפנינו, אין לנו אלא עדות הכתוב שמשה דרש את שעיר החטאת וראה שהוא נשרף, כלומר, נשרף טרם שנאכל.

על פי קריאה זו, אין מדובר בשני 'חטאים' שבמקרה התרחשו ביום השמיני; שניהם עוסקים באותו הנושא שמתאים לשלהי שבעת ימי המילואים. הכוהנים קיבלו את מנויים במשך שבוע זה, וביום השמיני הוא ממשיך ומלובן. מתוך צניעותם של אהרן ובניו בחתימת הסיפור נמצאנו למדים דבר מה עקרוני ביחס לאכילת הכוהנים: אכן, באכילתם מתכפרים הבעלים, אך דווקא משום כך הם צריכים להיות ראויים לכך. אין מדובר בפעילות מאגית-טכנית, אלא בידו הארוכה של אש ה' האוכלת במזבח, ולכן חשוב שהכוהנים יראו עצמם כשליחים; לא כנמענים המרכזיים של הקורבן ולא כגיבורי הסיפור של המשכן.

באכילת הכוהנים את הקורבנות מתח זה ניכר במיוחד. גם בשל ההנאה הפשוטה שבאכילת בשר והחשש שכוהנים יתחילו לחזר אחר חטאות ואשמות, וגם בשל תפיסתם, כאמור, כממשיכי אכילת המזבח. די להיזכר בבני עלי שמוקד חטאם בא לידי ביטוי באכילת הקורבנות:

”וּבְנֵי עֲלִי בְנֵי בְלִיעַל לֹא יָדְעוּ אֵת ה'.”

וּמִשְׁפַּט הַכֹּהֲנִים אֵת הָעַם כָּל אִישׁ זָבַח זָבַח וּבָא נֶעַר הַכֹּהֵן כְּבִשְׁל הַבֶּשֶׂר וְהַמִּזְלֵג שְׁלֹשׁ הַשָּׁנִים בְּיָדוֹ. וְהָכָה בְּכִיּוֹר אוֹ בְּדוּד אוֹ בְּקִלְחַת אוֹ בְּפָרוֹר כָּל אֲשֶׁר יַעֲלֶה הַמִּזְלֵג יִקַּח הַכֹּהֵן בּוֹ כֶּכֶה וַיַּעֲשֵׂה לְכָל יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים שָׁם בְּשָׁלַח. גַּם בְּטָרֵם יִקְטְרוּן אֵת הַחֶלֶב וּבָא נֶעַר הַכֹּהֵן וַאֲמַר לְאִישׁ הַזָּבַח תִּנְהַ בְּשֶׁר לְצִלּוֹת לִכְהֵן וְלֹא יִקַּח מִמֶּךָ בְּשֶׁר מִבְּשָׂל כִּי אִם חֵי. וַיֹּאמֶר אֵלָיו הָאִישׁ קֶטֶר יִקְטְרוּן כִּיֹּם הַחֶלֶב וְקַח לְךָ פֶּאֶשֶׁר תִּאָּנֶה נִפְשֶׁךָ וַאֲמַר לוֹ [קרי: לא] כִּי עֲתָה תִתֵּן וְאִם לֹא לְקַחְתִּי בְחִזְקָה.

וַתְּהִי חֲטָאת הַנְּעָרִים גְּדוֹלָה מְאֹד אֵת פְּנֵי ה' כִּי נֶאֱצַו הָאֲנָשִׁים אֵת מִנְחַת ה'” (שמ"א ב', יב-ז).

תאוות אכילתם מוגדרת בפסוקים אלו בחריפות יתירה, ומסגרת תיאור החטא מבליטה את המרי שיש בכך כלפי ה': "לא ידעו את ה'" – "כי נאצו האנשים את מנחת ה'". שם, הדגש הוא על זמן לקיחת חלק הכוהנים, שהרי אם הכוהנים לוקחים עוד לפני שהוקטרו החלבים, נראה הדבר שהמזבח הוא בא כוחם של הכוהנים שמקבל את השאריות ממה שהותירו הם. אך גם אם כך ברור

כינוי אלעזר ואיתמר כבניו 'הנותרים' של אהרן, מופיע גם בדברי הכעס משה על בני אהרן ביחס לחטאת: "וַיִּקְצַף עַל אֶלְעָזָר וְעַל אִיתְמָר בְּנֵי אֶהֱרֹן הַנּוֹתְרִים" (י', טז). כינוי זה ממשיך וקושר בין בני אהרן שנותרו מהשריפה אשר שרף ה', ובין חלק הקורבנות שנותרו מאש המזבח, שאותו עליהם לאכול. אולם זיקה זו היא גם הבסיס להסבר אהרן – מאחר שהאש אוכלת הקורבנות אכלה גם את בניו, הם אינם יכולים לאכול את החטאת שכפרת ישראל תלויה באכילתם. ביום זה הם מרכינים את ראשם כזקוקים לכפרה, ולא יכולים לכפר על אחרים.

תשובה זו מניחה גם את דעתו של משה. אהרן שאל: "הֲיִיטֵב בְּעֵינֵי ה'", ומיד נאמר: "וַיִּשְׁמַע מֹשֶׁה וַיִּיטֵב בְּעֵינָיו" (י', יט-כ). לשון אחר, אין הכרעה גלויה האם ביאור אהרן טוב בעיני ה', אך אנו יודעים שבעיני משה – שליחו הנאמן של ה' – תשובת אהרן הייתה טובה.

### עבירה לשם עצמו ועבירה לשמה

בדבר זה אנו מגיעים להפרת הצו הכפולה שהתרחשה ביום השמיני על ידי הכוהנים. הפרת החוק הדתי – גם כשנעשה 'לשם שמים' – הוא פצצה בלב החשיבה הדתית הנורמטיבית, שמבוססת על היעדרות לצו ה'.<sup>2</sup> הדבר נכון שבעתים בעולם המשכן וקודשיו, ובוודאי כשבוחנים את היום השמיני, שבו המשכן התחיל לפעול כששכינה בתוכו. והנה, דווקא ביום זה פרצו שני הפרות חוק, על ידי הכוהנים, עם קדוּשָׁךְ; בשני חלקי הפרק מתוארים בני אהרן שלא עשו כאשר נצטוו, אך שיפוט מעשיהם שונה. נדב ואביהוא שהקטירו אש וקטורת זרה נשרפו בחטאם, ואילו אלעזר ואיתמר שלא אכלו מן החטאת הצליחו להבהיר את מעשיהם ותשובתם התקבלה. מה ההבדל בין שתי הפרות חוק אלו?

בשתי הפעולות פעלו בני אהרן בהקשר ישיר למעמדם ככוהנים, אך פעלו בצורה הפוכה. נדב ואביהוא ביקשו להגן על מעמד המיוחד כמי שזכו לראות את כבוד ה' ואילו אלעזר ואיתמר חשו שהם אינם ראויים לתפקד ככוהנים המכפרים על אחרים. מדובר בתנועה נפשית הפוכה; האחת משיגה דבר מה עקב הפרת החוק (הקטרת הקטורת שתסתיר את ההתגלות מהמון העם) והשנייה מוותרת על דבר מה עקב הפרתו (אי אכילת החטאת).

2 ראו על כך בהרחבה אצל מ"ר הרב א' ליכטנשטיין, "עבירה לשמה – הרהורים בהלכה ובמחשבה", בתוך: ח' דויטש ומ' בן-ששון (עורכים), האחר: בין אדם לעצמו ולזולתו (לזכר דודי דויטש ז"ל), עמ' 99-125.

הויה ופלפול, ואשתעשע במצותיך אשר אהבתי, ואשיחה בחקיך".<sup>3</sup>

אם הרב קוק מקונן על הקושי שבהארת פרטי הלימוד באור הכלל הגדול, גם לנו כנראה מותר לחוש בפער מתסכל זה. אכן פרטי הלכות ניצבים בתשתית חטיבה זו בויקרא "והוצאת פלפולים מדייקנות של אותיות ותיבות" היא האתגר הגדול הרובץ לפתחנו, אולם בסופו של דבר, מבקשת חטיבת הקורבנות להציע דרכים לעמידת האדם מול קונו באופן החשוף ביותר. האדם מצדו מביע את עולמו הפנימי במחוות הקורבן, וה' מצדו מתגלה לעיני העם כולו באש המזבח שיוקדת תמיד.

שהשילוב המסוכן של תאוות האכילה לצד קדושת הקורבן הוא העומד למבחן.

כזכור, בדיוננו בפרק א' התברר שהכתוב מציג את הבעלים שמביא את הקורבן כגיבור הסיפור, והכוהנים אינם אלא שלוחיו. שיערנו גם שבשל כך הוקדמה פרשת ויקרא לפרשת צו, למרות שהיא כנראה נמסרה למשה לאחר הציוויים הבאים בפרשת צו. כעת, עם חתימת היום השמיני, ואתו חתימת חטיבת הקורבנות כולה, אנו שבים ונזכרים בתמה מרכזית זו.

\*\*\*

"מִלְךְ רַחֲמַן רַחֵם עָלֵינוּ. טוֹב וּמְטִיב הַדָּרֶשׁ לָנוּ.  
שׁוּבָה אֵלֵינוּ בְּהֵמוֹן רַחֲמֶיךָ. בְּגִלְל אַבּוֹת שֶׁעָשׂוּ רְצוֹנְךָ.  
בְּנֵה בֵיתְךָ כְּבֵיתְחֵלָה וְכוֹנֵן מִקְדָּשְׁךָ עַל מְכוֹנוֹ.  
וְהִרְאֵנוּ בְּבִנְיָנוּ וְשִׁמְחָנוּ בְּתַקְוָנוּ.  
וְהֵשֵׁב פְּהָגִים לְעַבְדֹתֶם וְלוֹיִם לְשִׁירֶם וְלְזַמְרֶם וְהֵשֵׁב  
יִשְׂרָאֵל לְגוֹיָהֶם."

עם היום השמיני והתגלות כבוד ה' לעיני כל העם נחתמת החטיבה הראשונה בספר ויקרא, ועמה גם שיעורינו. אני מבקש להודות לאלו מכם שהחזיקו מעמד במשך השנתיים האחרונות בדיונים שירדו לעתים לפרטי פרטים. יש בחטיבה זו מתח מובנה בין העיסוק האינטנסיבי של הכתוב בפרטי הלכות ובין הרעיון הכללי שנובע דרכם. חוויית לימוד ספר ויקרא מזכירה לא פעם את דבריו הנוקבים והישירים של הרב קוק:

"כמה גדולה היא מלחמתי הפנימית: לבבי מלא עריגה רוחנית גבוהה ורחבה, חפץ אני שהנועם האלהי יתפשט תמיד בכל קרבי... והנני תמיד הומה, שואג בעצמיותי הפנימית, בקול גדול אור אלהים הבו לי, תענוג אל חי ושעשועו, גודל יפעת בקרת היכל מלך עולם, אל אלהי אבי, אשר בכל לבי הנני נתון לאהבתו..."

"והנה שטף חיובים בא, לימודים ודקדוקים לאין תכלית, סיבוכי רעיונות, והוצאת פלפולים מדייקנות של אותיות ותיבות, באה וסובבת את נשמתי הצחה, החפשית, הקלה ככרוב, הטהורה כעצם השמים, השוטפת כים של אור.

"ואני עוד לא באתי לזאת המדרגה, לסכות מראשית עד אחרית, להבין נועם שמועה, להרגיש מתק כל דקדוק, להיות צופה באור שבמחשכי עולם. והנני מלא מכאובים, ומצפה אני לישועה ואורה, לרוממות עליונה, להופעת דעה ונהרה ולהזלת טל של חיים, גם בתוך אלה הצנורות הצרים, אשר מהם אינק ואשבע. אתענג בנועם ד'. אכיר טוהר הרצון האידיאלי, רום חביון עז עליון, הממלא כל אות וקוץ, כל

• ..... •  
• כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולפרופ' יונתן גרוסמן •  
• עורך: בנימין פרנקל, תשע"ט •  
• ..... •  
• בית המדרש הוירטואלי •  
• מיסודו של •  
• The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash •  
• האתר בעברית: <https://etzion.org.il/> •  
• האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> •  
• משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 •  
• דוא"ל: [office@etzion.org.il](mailto:office@etzion.org.il) •